

СТУДІЇ З РАННЬОМОДЕРНОЇ ТА МОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 930(477.52/.6)''15/17''

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.2.1

СХІДНОУКРАЇНСЬКІ ТЕРЕНИ У 16–18 СТОРІЧЧЯХ: БОРОТЬБА НАРАТИВІВ ТА ІСТОРИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ

Роман Литвиненко

Донецький національний університет імені Василя Стуса

r.litvinenko@donnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2034-4305>

Researcher ID: GWM-8979-2022

Roman Lytvynenko

Vasyl' Stus Donetsk National University

r.litvinenko@donnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2034-4305>

Researcher ID: GWM-8979-2022

Проблема слов'янського заселення і освоєння прикордонних між нинішньою Україною та росією теренів є надзвичайно політизованою і навіть дратівливою. У межах її обговорення сформувався комплекс діаметрально протилежних наративів, якими оперують дискусанти. Прикро констатувати, але українська наукова історіографія щодо означеної проблеми суттєво поступається масиву російських напрацювань, які системно нагромаджувались від імперських часів, протягом радянського періоду і продовжують активно поповнюватись останніми десятиріччями. У межах даного напрямку сформувалися наукові центри і школи у прикордонних російських університетах – Ростовському, Воронежському й Білгородському. Проте східноукраїнські університети Донецька, Луганська та Харкова, за рідкісними винятками, не можуть похвалитися таким системним підходом і напрацюваннями у дослідженні московсько-українського порубіжжя, який не встиг сформуватися, та й не формувався, навіть за часів української незалежності.

Основний зміст і хронологія етапів залюднення та освоєння Доно-Донецько-Азовських теренів видається такою. В освоєнні об'єктивно нічийних на 16 ст. земель, буферних між Кримським ханством, Великим князівством Литовським (згодом Річчю Посполитою) і московським царством, жодна зі сторін не має помітного хронологічного пріоритету. Освоєння Поля українцями й московитами розпочалось одночасно у другій половині 16 ст. Суттєва різниця між цими зустрічними колонізаційними потоками полягала в тому, що з українського боку це була т. зв. народна колонізація, а з московського – державна колонізація. Радянська історіографія традиційно подавала процес освоєння Поля, як спільні зусилля братніх російського та українського народів у боротьбі з турками і татарами. Останнім часом цей стереотип було переглянуто науковцями: споконвічна дружба двох слов'янських народів перетворилась у жорстку конкуренцію і навіть протистояння двох сусідніх народів, у якому

українська сторона аж ніяк не поступалася московській, щонайменше до середини 17 ст. Після періоду певної рівноваги між двома колонізаційними потоками, приблизно з другої третини – середини 17 ст., потуга державної московської колонізації почала брати гору над народною українською колонізацією. Ця тенденція набирала обертів у другій половині 17 ст., протягом якої виникла і увійшла до складу Московського царства Слобожанщина і почався процес включення до неї Лівобережного Подінців'я. Саме з цього періоду можна говорити не лише про освоєння регіону, а також про його реальне заселення.

У 18 ст. московські, а згодом російські, кордони поступово просуvalися далі на південь, внаслідок чого до складу російської імперії було включено Правобережне Подінців'я (Слов'яносербія), а потім і Північне Приазов'я (Земля Війська Донського та Землі Війська Запорозького). У процесі поетапного просування кордонів московії-росії на південь український колонізаційний потік, не зникаючи, а навіть збільшуючись, поступово включався в її державний контекст.

Головний чинник, який завжди зумовлював і визначав результати досліджень розглядуваної проблематики, пов'язаний з історичними джерелами. Річ у тім, що базовим джерелом у досліджуваній проблематиці були і залишаються московсько-російські документи, тоді як польські та османські джерела є значно обмеженішими і фрагментарними. Водночас російські джерела сьогодні перебувають у недоступних українським науковцям архівах. За умов народного характеру української колонізації, відсутності повноцінної української державності цього періоду, втрат архіву Старої Січі українських джерел явно бракує. Втім ця обставина має бути не підставою для сидіння склавши руки, а стимулом для активного і глибокого опрацювання всіх доступних джерел, чого досі ніхто не зробив.

Ключові слова: Східна Україна, ранньомодерний період, заселення, історія, історіографія.

The problem of Slavic settlement and development of the border areas between present-day Ukraine and Russia is extremely politicized and even irritating. In the course of the discussion, a complex of diametrically opposed narratives was formed, which the discussants operate with. It is unfortunate to state that Ukrainian scientific historiography on this issue is significantly inferior to the mass of Russian works that have been systematically accumulated since imperial times, during the Soviet period, and continue to be actively replenished in recent decades. Within this direction, research centers and schools were formed at border Russian universities – Rostov, Voronezh and Belgorod. However, the Eastern Ukrainian universities of Donetsk, Luhansk, and Kharkiv, with rare exceptions, cannot boast of a similar systematic approach and achievements in the study of the Muscovy-Ukrainian borderland, which did not have time to form, and was not formed even during the time of Ukrainian independence.

The main content and chronology of the stages of population and development of the Don-Donetsk-Azov region appears as follows.

The development of the Pole by Ukrainians and Muscovites began simultaneously in the second half of the 16th century. The essential difference between these opposing colonization flows was that on the Ukrainian side it was the so-called people's colonization, and from Moscow – state colonization. Soviet historiography traditionally presented the process of the development of Poland as a joint effort of the fraternal Russian and Ukrainian peoples in the fight against the Turks and Tatars. Lately this stereotype has been revised by

scientists: the original friendship of the two Slavic peoples has turned into fierce competition and even confrontation between the two neighboring peoples, in which the Ukrainian side was in no way inferior to the moscow side, at least until the middle of the 17th century. After a period of a certain balance between the two colonization flows, from about the second third to the middle of the 17th century. the power of moscow state colonization began to gain the upper hand over Ukrainian people colonization. This trend gained momentum in the second half of the 17th century, during which Slobozhanshchyna arose and became a part of the Muscovite kingdom, and the process of including the Left Bank region of the Seversky Donets began. It is from this period that we can talk not only about the development of the region, but also about its actual settlement.

In the 18th century the borders of muscovy, and later russia, gradually moved further south, as a result of which the Right Bank region of the Seversky Donets (Slov 'yanoserbiya), and then the Northern Azov region (Land of the Don Army and Lands of the Zaporozhian Army), were included in the russian empire. In the process of gradual advancement of muscovy-russia borders to the south, the Ukrainian colonization flow, not disappearing, but even increasing, was gradually included in its state context.

The main factor that has always conditioned and determined the results of research on the issues under consideration is related to historical sources. The fact is that muscovy-russian documents were and remain the basic source in the researched issues, while Polish and Ottoman sources are much more limited and fragmentary. On the other hand, under the conditions of the folk character of Ukrainian colonization, the lack of full-fledged Ukrainian statehood during this period, the loss of the Stara Sich archive, there is a clear lack of Ukrainian sources. However, this circumstance should not be a reason to sit idly by, but an incentive for active and deep study of all available sources, which no one has done so far.

Keywords: Eastern Ukraine, early modern period, colonization, history, historiography.

Заселення і освоєння слов'янською людністю прикордонних між нинішньою Україною та росією теренів – це надзвичайно політизована і навіть дратівлива тема. Особливо для ненаукового середовища, хоча й наукове цим подекуди грішить. У її межах оформився комплекс наративів, часто діаметрально протилежних, якими оперують представники сторін. Не занурюючись у деталі, зазначимо, що каменем спотикання зазвичай виступають аспекти пріоритетів: хто перший з'явився на цих землях, хто перший почав їх освоювати й залюднювати.

Ознайомлення з історіографією приводить до прикрого висновку, що означена проблематика незрівнянно слабше досліджена в українській історичній науці, порівняно з російською, де тема прикордонних теренів безперервно розроблялась від імперських часів, протягом радянського часу і активно продовжує досліджуватись у пострадянський, новітній період. Насамперед, і це природно, активність проявляють вчені з прикордонних Ростовського, Воронежського і Білгородського університетів, де протягом десятиліть склалися наукові школи з цього напрямку, наприклад, школи ростовського професора О. Пронштейна або воронезького професора В. Загоровського.

В українській радянській і пострадянській історичній науці ця тема не досліджувалася системно, до неї лише епізодично звертались автори. Мало не ви-

нятком виступають дослідження професора Донецького університету В. Пірка та деяких представників його школи. Багаторічні наукові студії В. Пірка в кінцевому підсумку були втілені у його докторській дисертації¹. Але оскільки дисертація охоплювала всю Південну Україну та була присвячена значно ширшому колу питань, включно з господарсько-економічним розвитком, адміністративними змінами, то процеси заселення Східної України в ній окреслено широкими мазками.

Можна навести приклад тематично і хронологічно вузької кандидатської дисертації І. Бровченко, присвяченої заселенню й господарському освоєнню Середнього Подонеччя у другій половині 17–18 ст.². Це перше подібне дослідження для донецько-луганського регіону заслуговує на схвалення самим фактом своєї появи. Втім його результати більше розчаровують, ніж тішать: поверхове опрацювання і недостатньо критичне ставлення до джерел, брак системності в роботі, чисельні фактологічні помилки призвели до створення доволі поверхової картини залюднення регіону та мало обґрунтованої, а місцями й помилкової хронологічної схеми заснування населених пунктів. Конче потрібні для такого дослідження хронологічні мапи в роботі геть відсутні.

Не закриває питання і корисна в сенсі поширення українських наративів монографія відомого українського науковця Т. Чухліба про військово-господарське освоєння українцями теренів сучасної Донеччини й Луганщини у 16–18 ст.³. Втім вона є не дослідженням, а науково-популярним нарисом, побудованим здебільшого на компільованому з різних видань фактажі без посилань на останні (звичайний недолік популярного жанру). Попри реальні позитиви, книга не позбавлена й фактологічних помилок, упередженого тлумачення деяких фактів і необґрунтованих висновків щодо безумовного пріоритету й домінування української людності в освоєнні та заселенні східних прикордонних земель.

Питання заселення краю у 18 ст. розроблено краще, адже до них українські автори долучалися значно частіше. Автор навіть ризикнув би сказати, що луганські колеги тут зробили дещо більше за донецьких⁴. Оцінка здобутку українських

¹ Пірко, В. О. (1996). *Освоєння півдня України в XVI–XVIII століттях*: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Донецьк.

² Бровченко, І. Ю. (2003). *Заселення й господарське освоєння Середнього Подонеччя в другій половині XVII–XVIII ст.*: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ.

³ Чухліб, Т. В. (2014). *Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.)*. Київ: Інститут історії України НАНУ.

⁴ Ефремов, А. С., Курило, В. С., Бровченко, І. Ю., Климов, А. А., Красильников, К. И., Семистяга, В. Ф., Подов, В. И. (2003). *История Луганского края*: учебное пособие. Луганск: Альма-матер; Каленюк, С. П., Ломако, М. М. (2010). *Роти полку Дем'яна Донського. Мандрівка Лисичанським краєм у пошуках першопоселенців*. Лисичанськ: ПП «Тріптекспрес»; Подов, В. И. (1998). *Славяносербия. Очерки из истории заселения Донбасса в 18 в. Документы*. Луганск: GLOBUS; Подов, В. И. (2004). *История Донбасса*: в 3 т. Т. I: Донбасс в XVII–

авторів у вивченні процесів слов'янського заселення східноукраїнських теренів дає змогу констатувати виразну географічну нерівнозначність у висвітленні цієї проблематики: традиційно дослідники приділяли більшу увагу басейну Сіверського Дінця і Доно-Донецькому межиріччю, тоді як Приазов'я, особливо та його частина, що згодом увійшла до складу земель Війська Донського, було не просто обійдене увагою українських науковців, а просто віддане на відкуп російським історикам. Ця традиція, закладена ще в імперські часи, за радянської доби лише закріпилася¹. Прикро констатувати, що за понад три десятиріччя української незалежності ситуація майже не змінилась. Далі того, що в новітніх українських виданнях подаються добре відомі наративи (але не документовані факти) про первинне освоєння східноукраїнських земель запорожцями, перепубліковуються мапи з позначенням етнічних українських земель до пониззя Дону й навіть до Кубані, зазвичай не йде. З огляду на те, що Північне Приазов'я в його донецькій, південно-луганській та ростовській частинах (колишня Міуська або Таганрозька округа Землі / Облесті Війська Донського) від 18 до початку 20 ст. були теренами з домінуючим українським етнічним компонентом (від майже 100 % на початку до 60–70 % наприкінці окресленого періоду)², ми просто зобов'язані зламати усталені стереотипи й системно взятись за комплексне дослідження цих східноукраїнських теренів.

Є показовим і те, що нечисленні праці українських науковців доволі слабо цитуються російськими авторами. Вочевидь, тут дається взнаки й проблема опанування ними україномовних текстів. Тому в історіографічних нарисах зазвичай фігурують лише російськомовні твори, насамперед Д. Багалія і М. Грушевського, опубліковані ще у 80–90-х рр. 19 ст. і на початку 20 ст., які вони час від часу доволі активно критикують. Утім ця обставина не знімає того беззаперечного факту, що прикордонні українські університети (Харківський, два Луганські, Донецький), а також обласні історико-краєзнавчі музеї, не виступають тими осередками, де б системно, а не епізодично, розроблялися проблеми залюднення та освоєння східноукраїнських теренів. Не виправили ситуацію і зусилля столичних колег-істориків, аналітичні праці яких, що побачили світ на початку російської агресії проти України³, були лише узагальненням уже наяв-

XVIII веках. Луганск: Альма-матер; Подов, В. І., Курило, В. С. (2009). *Історія Донбасу*. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка» та інші.

¹ Литвиненко, Р. (2022). Міуське повстання 1820 року: повернення зі забуття. *Трансформації історичної пам'яті: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. Н. Темірової*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 23.

² Кабузан, В. М. (2006). *Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса*. Москва: Наука, 132, 186, 430, 472, табл. 3: (22), 534, табл. 46; Литвиненко, 26–27.

³ Кульчицький, С., Якубова, Л. (2015). *Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному прос-*

них напрацювань, причому не завжди найкращих. А наслідком такої ситуації залишається відсутність наукового доробку, який би системно й цілісно висвітлював історію східноукраїнських теренів¹.

Не як вузький фахівець з цієї проблематики, якій, починаючи від студентських років і вже протягом чотирьох десятиріч віддає вільний від археологічних студій час², автор обмежить стислим окресленням та оцінкою тих підходів і наративів, які склались і домінують в академічній українській та російській історіографії, визначальними для якої є наукова істина, а не політична кон'юнктура. Позанаукову «творчість» залишаємо поза увагою.

В освоєнні об'єктивно нічийних на період 16 ст. земель, буферних між Кримським ханством, Великим князівством Литовським (згодом Річчю Посполитою) і московською державою, на рівні доступних документів жодна зі сторін не має помітного хронологічного пріоритету. Припустимо, що такі пріоритети в реальності були наявні, втім вони мають бути виявленими і доведеними переконливою аргументацією. За нинішніх обставин це можливо лише через системне і кропітке опрацювання всього комплексу джерел, чого ніхто досі не здійснив. Кавалерійським наскоком тут нічого не зробиш.

Незашорені українські та російські дослідники є здебільшого єдиними у висновках, що освоєння Поля розпочалося в 16 ст., точніше, його другій половині, практично паралельно, з тією суттєвою різницею, що з українського боку це була т. зв. народна колонізація, а з московського – державна колонізація³.

Утім з обох сторін знаходяться автори, які заявляють про ту чи іншу першість у цьому процесі. Зазвичай надійних або взагалі жодних документальних

торі. Київ: Інститут історії України НАН України; Смолій, В., Якубова, Л. (2015). *Донеччина і Луганщина: місце в модерному українському національному проекті*. Аналітична доповідь. Київ: Інститут історії України НАН України.

¹ Смолій, Якубова, 6.

² Зазначимо, що розглядувана проблематика має для автора цих рядків і особистий вимір, з огляду на те, що по обох батьківських гілках він належить до корінних українців-східняків, адже присутність його пращурів на теренах сучасних Донеччини й Луганщини документовано фіксується від 1770-х рр., а на сусідній ростовській ділянці Сіверського Дінця ще глибше – від 1702 р.

³ Багалей, Д. И. (1889). *Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры*. Киев; Багалей, Д. И. (1887). *Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства*. Москва; Пірко, В. О. (2003). Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). Донецьк: Східний видавничий дім, 21, 39 та ін.; Папков, А. І. (1996). Колонізація Донецького лісостепу й російсько-українські зв'язки наприкінці XVI – на початку XVII ст. *Актуальні проблеми історії та права України*. Харків, с. 20–21; Папков, А. И. (2004). *Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века)*. Белгород: Изд-во «КОНСТАНТА», 109, 128; Олійник, М. М., Папков, А. І. (1997). *Протистояння Московської держави і українського козацтва в Донецькому лісостепу (1613–1632 рр.)*. Збірник наукових праць. Серія: історія та географія. Вип. 1. Харків: Основа.

підтверджень на свою користь вони не наводять. Прикро, що до таких маніпуляцій вдавались і вдаються не лише журналісти-популяризатори, краєзнавці та бібліотекари, а й відомі науковці. Наведемо лише один, проте показовий, приклад.

Знаний фахівець із вивчення питань освоєння та приєднання московською державою Доно-Донецького регіону, згадуваний вище професор В. Загоровський у своїх працях наполегливо проводив думку про те, що українці (черкаси) потрапили на ці терени, коли вони вже належали московії. Іноді автор просто констатував цю позицію, не обтяжуючи себе аргументацією (тут і далі переклад з московської наш – Р. Л.): *«Територія, де згодом було зведено Ізюмську лінію, увійшла до складу Росії від початку XVI ст.»*¹, в інших випадках переконував читача відвертим фразерством на кшталт: *«Питання щодо приналежності середньої течії Сіверського Донця до Росії в XVI ст. (не кажучи вже про XVII сторіччя) <...> не повинно викликати заперечень у будь-якого сумлінного дослідника»*². Втім дослідник апелює й до документів, зокрема про сторожову й станичну службу, де повідомляється про спеціальну експедицію, очолювану князем М. Туфякіним та дяком М. Ржевським, яка навесні 1571 р. нібито встановила «прикордонні знаки Росії», вибиті на 100-річних велетенських дубах, причому набагато південніше Ізюмського кургану на Сіверському Дінці³. Додаткова перевірка відомого документа виявила, що в ньому, нехай і тричі, згадується лише одна достеменно залишена московитами «ознака» (моск. – «признак») – у верхів'ях ріки Орелі біля Муравського шляху: *«... а ознака біля того верхів'я в долині знизу підписана на дубі: рік, та місяць, та число, якого до тих місць ходили, імена князя Михайла Тюфякіна та дяка же Ржевського ...»*⁴. Другий приклад, на який посилається В. Загоровський: *«... а звідти приїхати до верхів'я на Міус, і там роздивитись ознаки, насічений хрест на дубі знизу»*⁵. Ця ознака приписується Загоровським експедиції Тюфякіна–Ржевського безпідставно, адже вона виглядає зовсім інакше від вищеописаної та не має жодного свідчення того, що була залишена московським служилим людом. Цей хрест із не меншим успіхом міг бути нанесений українськими черкасами, які добре знали та відвідували верхів'я Міусу, а станичники-московити її просто використовували, подібно до інших проїжджих. Як би там не було, але одна-єдина мітка на дубі біля верхів'їв Орелі у професора Загоровського перетворилась на «прикордонні знаки

¹ Загоровский (1980). *Изюмская черта*. Воронеж: Изд-во ВГУ, 46.

² Там само.

³ Загоровский, В. П. (1968). *Белгородская черта*. Воронеж: Изд-во ВГУ, 59; Загоровский, В. П. (1980), 46; Загоровский, В. П. (1991). *История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке*. Воронеж: Изд-во ВГУ, 157.

⁴ *Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею Наук*: в 3 т. Т. I (1571–1634). (1890). Санкт-Петербург, 14, 15.

⁵ Там само, с. 14.

Росії», «якими ніби стверджувались офіційні кордони Російської держави у південному степу, що висувались аж до р. Міусу»¹. Якщо в раніших працях професор Загоровський проявляв обережність («ніби стверджувались»), то згодом втратив її: встановлені ознаки «фактично позначали кордони Росії з Кримським ханством»².

Після неодноразово повторюваної тези про встановлені у 1571 р. «кордони» воронезький історик впевнено просуває класичний імперський наратив. Для прикладу: «На схід, у бік Поля, формально (після встановлення там московських сторож) – російського, по суті справи, ще нічийного, черкаси в 1585 р. спробували просунутись значно далі»³. Виникає риторичне питання: так Поле «російське» чи «нічийне»? З огляду на те, що «російську» формальність вигадав сам Загоровський, єдиним коректним висновком буде: Поле в означений період залишалось нічийним.

Ось ще один показовий пасаж: «Переселення українців до районів Росії, що прилягали з півдня до Білгородської лінії та ще не були захищені руськими укріпленнями ...»⁴. Знову логічне питання: як могли належати московії території, що перебували поза межами її прикордонних ліній – Білгородської чи Ізюмської? І таких випадків можна знайти чимало.

Радянська історіографія традиційно подавала процес освоєння Поля як спільні зусилля братніх російського та українського народів у боротьбі з турками і татарами. В останні десятиріччя цей стереотип було переглянуто науковцями: споконвічна дружба двох слов'янських народів перетворилась у жорстку конкуренцію і навіть протистояння, в якому українська сторона аж ніяк не поступалася московській, щонайменше до середини 17 ст. Мабуть, першим і послідовним прихильником такого підходу серед російських науковців став історик із Білгородського університету Андрій Папков⁵.

З огляду на те, що два колонізаційні потоки – західний український та північний московський, – які зустрілись у Полі, були різними за своєю природою і потенціалом, то після періоду певної рівноваги між ними, що припадає на другу половину 16 – початок 17 ст., приблизно з другої третини – середини 17 ст. потуга державної московської колонізації почала брати гору. Ця тенденція набирала обертів у другій половині 17 ст., протягом якої виникла і увійшла до складу Московського царства Слобожанщина і почався процес включення до неї

¹ Загоровский (1968), 59; Загоровский (1980), 46.

² Загоровский (1991), 157.

³ Загоровский (1991), 195.

⁴ Загоровский (1980), 48–49.

⁵ Папков (2004); Папков, Савина (2013). Расселение черкас на южной окраине России в конце XVI – начале XVII в. *Вестник Тамбовского ГУ*, 10(126).

теренів Лівобережного Подінців'я. Саме з цього періоду можна говорити не лише про освоєння регіону, а також про його реальне заселення.

У 18 ст. московські, а згодом російські, кордони поетапно, хоча й не стабільно, просувалися далі на південь, внаслідок чого до складу російської імперії було включене Правобережне Подінців'я (Слов'яносербія та наступні адміністративні одиниці на її місці), а потім і Північне Приазов'я. В процесі поетапного просування кордонів московії-росії на південь український колонізаційний потік, не зникаючи, а навіть збільшуючись, поступово включався в її державний контекст. Спочатку це відбулось на Слобожанщині, потім у Подінців'ї, а наостанок – у Приазов'ї.

Участь державної машини московії-росії у включенні Північного Причорномор'я до складу імперії є об'єктивною. Цією обставиною традиційно оперують політизовані московські історики, а надто політики та пропагандисти, доводячи права росії на причорноморські землі. Що можуть протиставити цьому українські історики? Насамперед той об'єктивний та беззаперечний факт, що на початкових етапах освоєння і заселення Поля, зокрема й теренів сучасних Донецчини та Луганщини, самотійним і щонайменше рівносильним учасником цього процесу була українська колонізація, яка включала кілька складників (козацтво, селянство, міщанство). По-друге, навіть в умовах включення цих земель до складу московії-росії головною силою господарського, культурного та цивілізаційного освоєння регіону, основою і переважною більшістю його населення протягом усіх без винятку історичних етапів виступала українська людність. Саме ці аспекти в загальному і в менш вивчених конкретних, вузько локальних вимірах мають досліджувати й популяризувати українські історики. Краще за них навряд чи хтось зробить цю справу. Особлива відповідальність водночас покладається на регіональні інституції, зокрема університети й музеї.

Наостанок маю зробити наголос на ключовому чиннику, який зумовлював і продовжує визначати як загальні результати досліджень розглядуваної проблематики, так і спроможності в її розробці українськими науковцями – на джерелах. Річ у тім, що базовим джерелом у досліджуваній проблематиці був і залишається масив документів російського походження, тоді як польські та османські джерела, разом з кримськими, в цьому сенсі є значно обмеженішими і фрагментарними¹. Українських же джерел, з огляду на т. зв. народний характер української колонізації, за умов відсутності повноцінної державності для цього періоду, а також втрат архіву Старої Січі, явно бракує. Відтак уявлення науковців, як російських, так і українських, щодо процесів освоєння і заселення при-

¹ Папков, А. И. (2006). Источниковая база изучения российско-украинского порубежья конца XVI – первой половины XVII века. *Белгородщина: прошлое, настоящее и будущее*: матер. регионал. научно-практич. конф. Белгород, 7–16.

кордонних територій, ґрунтуються переважно на документах російського походження, в яких самі процеси та події подано крізь московську призму. Можна лише здогадуватися, як би ці історичні реалії відбилися у джерелах українського походження, якщо навіть у доступних польських вони подаються діаметрально протилежно московським. Для прикладу: в дипломатичних баталіях кінця 16 ст. щодо прикордонних територій навколо Лубен і Прилук московити заявляли, що Прилуцьке городище з його угіддями є «споконвічною» землею Чернігівського князівства (не згадуючи той факт, що саме Чернігівське князівство було приєднане до Московії лише 1503 р.), на що польська сторона відповідала: *«городище Прилуцьке з річкою Удая з [давніх] віків до Київського князівства належить»*¹.

Вказані об'єктивні обставини завжди впливали і продовжують зумовлювати практичні проблеми в опануванні українськими науковцями масиву московських джерел, зосереджених переважно в РДАДА і меншою мірою в регіональних архівах. Після розпаду Радянського Союзу ці труднощі не зменшились, а навіть збільшились, особливо після переходу російських архівів під юрисдикцію тамтешнього президента. Втім це не означає, що українські дослідники можуть сидіти склавши руки. Ми належно не опрацювали навіть масив опублікованих, а відтак доступних джерел, які містять чималий потенціал для досліджень. Автор у цьому особисто і неодноразово переконувався в процесі роботи, скажімо, з добре відомими томами «Актов Московского государства»², «Актов к истории Войска Донского»³ або «Донских дел»⁴, що зберігають цікаві й важливі відомості щодо розглядуваної нами теми.

Підводячи підсумок, зазначимо, що науковці та краєзнавці Донеччини й Луганщини мають активізувати дослідження історії східноукраїнських теренів у різних її аспектах та різних фокусах (не лише загальних, яких існує чимало, а також вузько локальних і всеохопних), зробивши їх постійними і системними, аргументованими й переконливими, спрямованими на подолання вікових московсько-імперських міфів і наративів. Можливо, цю справу слід організувати в межах єдиної програми регіональних студій⁵. Прогнозований обсяг такої роботи величезний, він передбачає видання не однієї, а цілої серії книг, можливо, багатотомної праці. Замість нас і краще нас цього ніхто не зробить.

¹ Папков (2004), 105–106.

² *Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею Наук*: в 3 т. Т. I (1571–1634); Т. II (1635–1659); Т. III (1660–1664). С.-Петербург, 1890; 1894; 1901.

³ Лишин, А. А. (сост.). *Акты относящиеся к истории Войска Донского*: в 2 т. Новочеркасск, 1891 (Т. I); 1894 (Т. II, ч. I; Т. II, ч. II; Т. III).

⁴ *Донские дела*: в 5 кн. С.-Петербург, 1898 (Кн. 1); 1906 (Кн. 2); 1909 (Кн. 3); 1913 (Кн. 4); 1917 (Кн. 5).

⁵ Кульчицький, Якубова, 42; Смолій, Якубова, 55.

References

Akty Moskovskogo gosudarstva, izdannyye Imperatorskoyu Akademiyeyu Nauk [Acts of the Moscow State, published by the Imperial Academy of Sciences]. Vol. I (1571–1634); Vol. II (1635–1659); Vol. III (1660–1664). St. Petersburg, 1890; 1894; 1901 [in Russian].

Akty otnosyashchiesya k istorii Voyska Donskogo [Acts related to the history of the Don Army]. Novocherkassk, 1891 (Vol. 1); 1894 (Vol. 2, Part 1; Vol. 2, Part 2; Vol. 3) [in Russian].

Bagaley, D. I. (1887). *Ocherki iz istorii kolonizatsii stepnoy okrainy Moskovskogo gosudarstva* [Essays on the history of colonization of the steppe outskirts of the Moscow state]. Moscow [in Russian].

Bagaley, D. I. (1889). *Kolonizatsiya Novorossiyskogo kraya i pervyye shagi yego po puti kul'tury* [Colonization of the Novorossiysk region and its first steps along the path of culture]. Kiyev [in Russian].

Brovchenko, I. Yu. (2003). *Zaselennia y hospodarske osvoiennia Serednoho Podonechchia v druhii polovyni XVII–XVIII st.: dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk* [Development of southern Ukraine in the 16th–18th centuries] (*PhD thesis abstract*). Luhansk [in Ukrainian].

Chukhlib, T. V. (2014). *Donechchyna ta Luhanshchyna – kozatski zemli Ukrainy (16–18 st.)* [Donetsk and Luhansk regions are Cossack lands of Ukraine (16–18 centuries)]. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences [in Ukrainian].

Donskiye dela [Don affairs]. St. Petersburg, 1898 (Book 1); 1906 (Book 2); 1909 (Book 3); 1913 (Book. 4); 1917 (Book 5) [in Russian].

Yefremov, A. S., Kurilo, V. S., Brovchenko, I. Yu., Klimov, A. A., Krasil'nikov, K. I., Semistyaga, V. F., Podov, V. I. (2003). *Istoriya Luganskogo kraya*. [History of the Lugansk region] (Textbook). Lugansk [in Russian].

Kabuzan, V. M. (2006). *Ukraintsy v mire: dinamika chislennosti i rasseleniya. 20-ye gody 18 veka – 1989 god: formirovaniye etnicheskikh i politicheskikh granits ukrainskogo etnosa* [Ukrainians in the world: population dynamics and settlement. The 1820s – 1989: formation of ethnic and political boundaries of the Ukrainian ethnos]. Moskva: Nauka [in Russian].

Kalenyuk, S. P. & Lomako M. M. (2010). *Roty polku Depreradovycha. Mandrivka Lysychanskym kraiem u poshukakh pershoposelentsiv* [Companies of Depreradovych's regiment. A journey through the Lysychansk region in search of the first settlers]. Lysychansk: Triptekspres [in Ukrainian].

Kul'chyts'kyi, S. & Yakubova, L. (2015). *Donechchyna i Luhanshchyna u XVII–XXI st.: istorychni faktory y politychni tekhnolohiyi formuvannya osoblyvoho ta zahal'noho u rehional'nomu prostori* [Donetsk region and Luhansk region in the 17th–21st centuries: historical factors and political technologies of the formation of the special and the general in the regional space]. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

Lytvynenko, R. (2022). *Mius'ke povstannya 1820 roku: povernennya zi zabuttya* [The Mius Rebellion of 1820: Return from Oblivion]. *Transformatsiyi istorychnoyi pam'yati*:

zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi. Vinnytsia: Vasyl' Stus Donetsk National University [in Ukrainian].

Oliinyk, M. M. & Papkov, A. I. (1997). Protystoiannia Moskovskoi derzhavy i ukrain-skoho kozatstva v Donetskomu lisostepu (1613–1632 rr.) [Confrontation between the Muscovite state and the Ukrainian Cossacks in the Donetsk forest-steppe (1613–1632)]. *Zbirnyk naukovykh prats*. Series: History and Geography. Vol. 1. Kharkiv: Osnova [in Ukrainian].

Papkov, A. I. (1996). Kolonizatsiia Donetskohu lisostepu y rosiisko-ukrainski zv'iazky naprykintsi XVI – na pochatku XVII st. [Colonization of the Donetsk forest-steppe and Russian-Ukrainian relations at the end of the 16th – the beginning of the 17th century]. *Aktualni problemy istorii ta prava Ukrainy*. Kharkiv [in Ukrainian].

Papkov, A. I. (2004). *Porubezh'ye Rossiyskogo tsarstva i ukrainskikh zemel' Rechi Pospolitoj (konets XVI – pervaya polovina XVII veka)* [The borderland of the Russian Tsardom and the Ukrainian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth (late 16th – first half of the 17th century)]. Belgorod: KONSTANTA [in Russian].

Papkov, A. I. (2006). Istochnikovaya baza izucheniya rosiysko-ukrainskogo porubezh'ya kontsa XVI – pervoy poloviny XVII veka [Source base for studying the Russian-Ukrainian borderland of the late 16th – first half of the 17th century]. *Belgorodshchina: proshloye, nastoyashcheye i budushcheye*. Belgorod, 7–16 [in Russian].

Papkov, A. I. & Savina, V. V. (2013). Rasseleniye cherkas na yuzhnoy okraine Rossii v kontse XVI – nachale XVII v. [The settlement of the Cherkassians on the southern outskirts of Russia in the late 16th – early 17th centuries]. *Bulletin of Tambov State University*, 10(126) [in Russian].

Pirko, V. O. (1996). *Osvoieniia pivdnia Ukrainy v XVI–XVIII stolittiakh: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra ist. nauk* [Settlement and economic development of the middle basin of the Siverskyi Dinets in the second half of the 17th–18th] (*Doctor thesis abstract*). Donetsk [in Ukrainian].

Pirko, V. O. (2003). *Zaselennya Donechchyny u 16–18 st. (korotkyy istorychnyy narys i uryvky z dzherel)* [Settlement of Donetsk region in the XVI–XVIII centuries (a short historical sketch and excerpts from sources)]. Donets'k: Skhidnyy vydavnychyy dim [in Ukrainian].

Podov, V. I. (1998). *Slavyanoserbiya. Ocherki iz istorii zaseleniya Donbassa v 18 v. Dokumenty* [Slavyanoserbiya. Essays on the history of the settlement of Donbass in the 18th century. Documents]. Lugansk: GLOBUS [in Russian].

Podov, V. I. (2004). *Istoriya Donbassa: T. 1: Donbass v 17–18 vekakh* [History of Donbass. Vol. 1: Donbass in the 17th–18th centuries]. Lugansk: Al'ma-mater [in Russian].

Podov, V. I. & Kurylo, V. S. (2009). *Istoriya Donbasu* [History of Donbass]. Luhansk: Luhansk National University named after Taras Shevchenko [in Ukrainian].

Smoliy, V. & Yakubova, L. (2015). *Donechchyna i Luhanshchyna: mistse v modernomu ukrayins'komu natsional'nomu proekti* [Donetsk region and Luhansk region: place in the modern Ukrainian national project]. Analytical report. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].